

ҚАЗАҚ ТІЛІ ОРФОГРАФИЯСЫНЫҢ НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕРІ

Қазақ ССР Жоғарғы Советінің Президиумы 1983 жылдың 25 августында «Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» қаулы қабылдап, «Қазақ алфавитіндегі әріптердің тізілу ретін айқындау туралы және Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелерін бекіту туралы» Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының 1957 жылғы 5 июньдегі Указы бойынша бекітілген Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізіп, олардың жаңа редакциясын бекітті.

Қаулыда министрліктерге, мемлекеттік комитеттерге, ведомстволарға, газет-журнал редакцияларына, баспаларға, ғылыми-зерттеу мекемелеріне, оқу орындарына Қазақ тілі орфографиясының осы негізгі ережелері жарияланған күннен бастап оларды жазу практикасында басшылыққа алу міндеттелді.

I. ӘРІПТЕРДІҢ ЕМЛЕСІ

I. Дауысты дыбыс әріптерінің қолданылуы

§ 1. а, ә, е, о, ө, ұ, ү, ы, і, э әріптері жалаң дауыстылардың, ал ё, и, у, ю, я әріптері қосынды дауыстылардың да (мысалы: *ёлка, қи, ки, бидай, су, шу-мақ, аю, якорь, саясат*), кейде жалаң дауыстылардың да танбасы ретінде (мысалы: *слёт, кино, коммунист, бюро, октябрь*) жұмсалады.

§ 2. а, е, ы, і әріптері сөздің барлық буындарында жазылады. Мысалы: *ал, қала, шағала; ер, ересек; ыс, бақытты, айыр, қатысты, қорыту, құмырсқа, жапырақ; іс, білімді, көкірек, үкімет, әсіресе, мәжіліс.*

Е С К Е Р Т У. Соңғы буынында ы, і дыбыстары бар кейбір сөздерге дауысты дыбыстан басталған қосымша жалғанғанда, ы, і дыбыстары түсіп қалады. Мысалы: *орын+ы — орны, құлық+ы — құлқы, әріп+і — әрпі, ерін+і — ерні, көрік+і — көркі, халық+ы — халқы, ойын+а — ойына, үрік+ек — үркек* (мұндай сөздер орфографиялық сөздікте толық көрсетіледі).

§ 3. ә, о, ө, ұ, ү әріптері жалаң сөздердің бірінші буындарында жазылады. Мысалы: *ән, әнші, сән, дәлел, дәрігер; орын, жолаушы; өлең, көлем, көбелек, төртеу; ұлы, құлын; үндеу.*

Бұл әріптер кейбір біріккен сөздер мен қос сөздердің екінші сынарларының басқы буындарында да жазылады. Мысалы: *Есенәлі, дәрі-дәрмек, тәлім-тәрбие; Қызылорда, Талдықорған, жән-жосық, Сарыөзек, Қараөзек, өте-мөте; басқұр, қаламұш, жазғытұрым, кешқұрым, тарс-тұрс; бүрсігүні, еңбеккүн, сай-еулік.*

Е С К Е Р Т У. ә, ұ, ү әріптері мына сияқты сөздердің екінші буындарында жазылады. Мысалы: *сірә, кінә, күнә, құә, іңкәр, күмән, шүбә, зәмзәм, мүсәпір, дү-дамал, Күләш, Күләнда, мағлұм, бұлбул, мақұл, байғұс, мәжбүр, әңгүдік; дүлдүл* (бұлар орфографиялық сөздікте толық беріледі).

§ 4. и әрпі мынадай орындарда жазылады:

а) түбір сөзде де, туынды сөзде де жіңішке естілетін жалаң и дыбысының және қосарлы ый, ій дыбыстарының танбасы ретінде и әрпі қолданылады. Мысалы: *иіс, иін, ине, имек, илеу, ыық, тиын, тиін, қиын, киін, сирек, сирақ, ти, тиімді, тиіс, жиналыс, тарихи, саяси, яғни, ылғи, қағида, ақиқат, Иса, Иманбай, Қали, Әли, Сағира, Қалима, Қәлима, кино, пионер, комиссия, инерция, идея, иероглиф;*

ә) я, ю әріптерінің алдында ы, і әріптерінің орнына и әрпі жазылады. Мысалы: тақия, дария, дүрия, сия, қия, мия, Әсия, Ғалия; қию, жию, тию (тиді, тиген).

ЕСКЕРТУ. Қосарлы ый әріптері тек сый, тый, сөздерінде (оларға қосымша жалғанғанда да) жазылады. Мысалы: сыйлық, сыйлау, сыйымды, сыю, сыяды, тыйым, тыйылу, тыю, тыяды.

б) йы, йі дыбыстар тіркесі мен ы, і дыбыстарына бітетін етістіктерге көсемшенің -и жұрнағы жалғанғанда, соңғы ый, йі әріптерінің орнына бір ғана и әрпі жазылады. Мысалы: байы+й+ды — байиды (байыйды, баиды емес); кейі+й+ді — кейиді (кеййіді, кеиді емес). оқы+й+ды — оқиды (оқыйды емес), ірі+й+ді — іриді (ірийді емес), суы+й+ды — суиды (суыйды емес), мойы+й+ды — мойиды (мойыйды, моиды емес), шірі+й+ді — шіриді (шірийді емес), құры+й+ды — құриды (құрыйды емес);

в) и дыбысына бітетін етістіктерге жалғанатын тұйық райдың -у жұрнағы -ю түрінде, көсемшенің -а жұрнағы -я түрінде жазылады. Мысалы: и — ию (иу емес), ки — кию (киу емес), қи — қию (қиу емес), жи — жию (жиу емес); қи — қияды (қиады емес), жи — жияды (жиады емес).

§ 5. у әрпі мынадай орындарда жазылады:

а) түбір сөзде де, туынды сөзде де бірде жуан, бірде жінішке естілетін дауысты у дыбысының, сондай-ақ дауысты дыбыстан бұрын және кейін келетін үнді у дыбысының таңбасы ретінде қолданылады. Мысалы: су, гуіл, у, руль, жуа, қуат, ұыз, қалаулы, селеу, тіреу, түйреуіш, уақыт, уәде, дәулет, дәуір, шу-шуледі, шулады, гу-гуледі, тулады;

ә) ы, і дыбыстарына бітетін етістіктерге тұйық райдың -у жұрнағы жалғанғанда, ы, і дыбыстары түсіріліп жазылады. Мысалы: оқы — оқу, тоқы — тоқу, жібі — жібу, ірі — іру, суы — суу;

б) у дыбысына бітетін етістіктерге тұйық райдың -у жұрнағы жалғанғанда, оның түбірі өзгертілмей жазылады. Мысалы: сау — сауу, бу — буу, ту — туу, қу — қуу, ау — ауу, жу — жуу.

§ 6. ә, ё әріптері орыс тілінен және орыс тілі арқылы өзге тілдерден енген сөздерде ғана жазылады (әрі қарай «орыс тілінен енген сөздер» дегенде, интернационалдық сөздерді де ұғу кажет). Мысалы: экономика, этика, эстетика, дуэт, эволюция, этнография, экскурсия, аэродром, экспорт, электр, ёлка, самолёт, заём.

§ 7. ю әрпі мынадай орындарда жазылады:

а) сөз құрамындағы дауысты дыбыстан кейін қосынды й+у дыбыстарының орнына қолданылады. Мысалы: аю, ою, үюлі, кею, көркею;

ә) орыс тілінен енген сөздерде сөз басында және дауыссыз дыбыстан кейін де жазылады. Мысалы: юрист, революция, люкс, адъютант.

ЕСКЕРТУ. Айуан, айуанат, хайуан, хайуанат, кейуана, миуа, диуана, қиуа, қиуаз деген сөздер осында таңбаланғандай жазылады.

§ 8. я әрпі мынадай сөздерде жазылады:

а) сөз басында және дауысты дыбыстардан кейін қосынды й+а дыбыстарының орнына қолданылады. Мысалы: яки, яғни, якорь, қоян, таяқ, ая, мая, сая, қия, мия, сия, қияқ, тұяқ, саяқ;

ә) орыс тілінен енген кейбір сөздерде дауыссыз дыбыстардан кейін де жазылады. Мысалы: октябрь, отряд, снаряд, аккумулятор.

2. Дауыссыз дыбыс әріптерінің қолданылуы

§ 9. б, в, г, д әріптері, негізінде, сөздің басында, ортасында және орыс тілінен енген сөздердің соңында да жазылады. Мысалы: байқа, хабар, гүл, әдет, вагон, авиация, клуб, штаб, архив, устав, педагог, округ, наряд.

§ 10. ж, з, к, қ, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ш әріптері сөздің басында да, ортасында да, соңында да жазылады. Мысалы: жаз, жақсы, қажет, құж, лаж, заң, сазан, саз, көл, көңіл, қош, шап, намыс, нан, самал, фабрика, шкаф, альманах, хат, химия, цех, колхоз, рас, ру, рет, лас, лау, лек, көп, жаздым, келдім.

§ 11. ң әрпі сөздің ортасында және соңында ғана, ал ғ әрпі сөздің ба-

сында және ортасында ғана жазылады. Мысалы: *жаңа, аң, таң, ғалым, аға, ағартушы.*

§ 12. *ф, ц, ч, ш* әріптері орыс тілінен енген сөздерде жазылады. Мысалы: *физика, кафе, кофе, цц, бориц, лифт, цифр, шифр, шриффт, чек, очерк, центнер.*

ЕСКЕРТУ. *щ* әрпі қазақтың байырғы сөздерінен *ащы, тұщы, кеңсе* деген сөздерде ғана жазылады, *ф* әрпі араб, парсы тілдерінен енген кейбір жалқы есімдер мен бірен-саран жалпы есімдерде де жазылады. Мысалы: *Фазыл, Фарида, Фатима, Марфуға; саф* (алтын), *фәни* (дүнне).

§ 13. *й* әрпі қысаң *ы, і* дыбыстарынан басқа (*тый, сый* сөздерін қоспағанда) дауысты дыбыстардан кейін ғана жазылады. Мысалы: *ой, ай, кей, құй, күй, әй, өй, магний, калий, санаторий, сценарий, комментарий, Маяковский.*

§ 14. *х* әрпі мынадай орындарда қолданылады:

а) орыс тілінен енген сөздерде жазылады. Мысалы: *химия, хлор, археология, бухгалтер, цех, хирург, зоотехник;*

ә) араб, парсы тілдерінен енген кейбір жалпы, жалқы есімдерде жазылады. Мысалы: *хал, хат, халық, тарих, кітапхана, асхана* (ондай сөздердің тізімі орфографиялық сөздікте беріледі); *Хамит, Ахмет.*

§ 15. *һ* дыбысы естілген орындарда жазылады. Мысалы: *қаһарман, қаһарлы, еһе, гауһар, уһ, аһлады, уһледі.*

3. *ь, ъ* белгілерінің қолданылуы

§ 16. *ь, ъ* таңбалары орыс тілінен енген сөздерде айыру және жіңішкелік белгісі ретінде ғана жазылады. Мысалы: *съезд, объект, субъект, альбом, секретарь, асфальт, роль, руль, октябрь.*

II. ТҮБІР СӨЗДЕРДІҢ ЖАЗЫЛУЫ

§ 17. Сөз тіркесіндегі жеке сөздер естілуінше (айтылуынша) жазылмай, негізгі тұлғалары сақталып жазылады. Мысалы: *ала ат* (*алит емес*), *бара алмаймын* (*баралмаймын емес*), *қара көлеңке* (*қара гөлеңке емес*), *көк ормал* (*көг ормал емес*), *ақ лақ* (*ағ лақ емес*), *бирса игі еді* (*барсигеді емес*), *келсе игі еді* (*келсигеді, келсегеді емес*), *барып па екен* (*барыппекен емес*).

§ 18. Орыс тілінен енген атау сөздердің тұлғасы сақталып, орыс орфографиясы бойынша өзгертілмей жазылады. Мысалы: *совет, социализм, коммунизм, колхоз, вагон, паровоз, самолёт, гидрология, биология, комитет, агроном, агротехника, педагог, медицина, спорт, хирург, плакат, конституция, клуб, кино, радио, пионер, станция, адвокат, ракета, планета, молекула.*

ЕСКЕРТУ. Ерте кезде дыбысталуы өзгеріп енген мынадай сөздер сол қалпында жазылады: *жәшік* (*ящик емес*), *бәтес* (*батист емес*), *теңге* (*деньги емес*), *сот* (*суд емес*), *бәтеңке* (*ботинки емес*), *минут* (*минута емес*), *газет* (*газета емес*), *сиса* (*ситец емес*), т. б. осы тәрізді сөздердің жазылуы орфографиялық сөздікте беріледі.

§ 19. Араб, парсы тілдерінен енген сөздер өзгеріп, сол қалыптасқан күйінде жазылады. Мысалы: *әділ, әрекет, әжептәуір, пейіл, амал, қаржы, ақпар, еш, әр, әлем, тәсіл, мектеп, пән, бұқара.*

ЕСКЕРТУ. Бірқатар кісі аттары әркімнің әр түрлі ат қоюына байланысты сол қалыптасқан күйінде жазылады. Мысалы: *Хасан, Хасен, Зәуре, Зура, Зухра, Бәтима, Фатима, Патима, Қали, Ғали, Әли, Әлі, Жүсіп, Дүсіп, Түсіп, Нүсіп, Омар, Ғұмар.*

III. БӨЛЕК ЖАЗЫЛАТЫН СӨЗДЕР

§ 20. Күрделі атаулардың (мемлекет, республика, облыс, мекеме, ұйым аттарының) әрбір сөзі бөлек жазылады. Мысалы: *Советтік Социалистік Республикалар Одағы, Қазақ ССР Мәдениет министрлігі, Қазақ ССР Ғылым академиясы.*

§ 21. Анықтауыш пен анықталушы сөздер тіркестеріндегі әрбір сөз бөлек жазылады. Мысалы: *бас киім, аяқ киім, іш киім, су диірмен, темір жол, тас жол, ағаш көпір, ат қора, қой қора, сиыр қора, қолқа тамыр, шеке тамыр, қыз бала, ұл бала, ала бұлт, асыл тас, ақ бас.*

§ 22. Күрделі сан есімдердің, күрделі сын есімдердің әрбір сөзі бөлек жазылады. Мысалы: *он бір, он сегіз, жиырма бір, жиырма сегіз, жүз он жеті, екі жүз жетпіс төрт, бір мың тоғыз жүз елу үш, төрт жарым, отыз екі жарым; қара ала, көк ала, қара кәк, ақ сұр, құла қасқа, құла жирен, торы төбел, ақ шабдар.*

§ 23. Күрделі етістіктердің әрбір сөзі бөлек жазылады. Мысалы: *жаза бер, жазып отыра бер, жүгіре жөнелді, жүгіріп ала жөнелді, бара алмады, бара алмай қалды, бара алмай қалып еді, жығылып қала жаздап барып қалды.*

§ 24. Есім, еліктеуіш сөздер мен етістіктерден құралған күрделі сөздердің әрбір сөзі бөлек жазылады. Мысалы: *қызмет ет, жұмыс қыл, жәрдем ет, жәрдем етіп жібер, жәрдем бер, шап ету, лап қою, тап беру, қол шапалақтау, ду ете түсті, баж ету.*

§ 25. Идномалық, фразалық тіркестердегі әрбір сөз бөлек жазылады. Мысалы: *таяқ жеу, жан қию, жан қиярлық, ат салысты, бой ұру, ат үсті (қарау), қырғи қабақ (болу), тіс қаққан(жігіт).*

IV. БІРГЕ ЖАЗЫЛАТЫН СӨЗДЕР

§ 26. Тұлғасы өзгертіліп барып біріккен сөздер косылып жазылады. Мысалы: *бүгін, биыл, қыстыгүні, күздігүні, жаздыгүні, алаңғасар, ашудас, белбеу, анар, әнер, түрегелді, ерғашты, жарғанат, қарағаш, алтатар.*

§ 27. *Еш, әр, кей, бір, қай, әлде* сөздерімен біріккен есімдік, үстеу сөздер түбір тұлғалары өзгертілмей, бірге жазылады. Мысалы: *әркім, әрбір, әрдайым, әрқашан, ешкім, ешбір, ешқандай, ештеңе, кейбір, қайбір, қайсыбір, бірдеңе, бірнеше, бірталай, біраз, бірсыпыра, біржолата, бірыңғай, біркелкі, бірқыдыру, әлдеқалай, әлдеқайда, әлдеқандай, әлдеқашан.*

ЕСКЕРТУ. *Еш, әр, кей, бір, қай, әлде* сөздері зат есімдермен тіркескенде, бөлек жазылады. Мысалы: *еш адам, әр бала, қай үй, кей адам, бір жұмыс, әлде жылқы, әлде сиыр.*

§ 28. Екі түбірден құралып, ғылымның әр алуан (саяси-әлеуметтік, биологиялық, астрономиялық, химиялық т. б.) саласында терминдік мәнге ие болған атаулар бастапқы тұлғаларын сақтап, бірге жазылады. Мысалы: *баспасөз, өнеркәсіп, кәсіподақ, бесжылдық, арасалмақ, арақатынас, келіссөз, көзқарас, еңбеккүн, қонақасы, шикізат, көкжнек, кемпірқосақ, оттегі, сутегі, қостотық, тозаңқап, гүлтабан, тамыржеміс, сүтқоректілер, оңқанаттылар.*

§ 29. Екі, кейде үш түбірден құралған ан-күс, жан-жануар, құрт-құмырсқа, өсімдік атаулары түбір тұлғалары сақталып, бірігіп жазылады. Мысалы: *қосаяқ, қарақұйрық, ақбөкен, тасбақа, құрбақа, бірқазан, аққұтан, көкқұтан, аққу, қарақұс, есекмия, жаужұмыр, түйеқарын, шегіргүл, айдаршөп, қырықаяқ, қарақұйе.*

§ 30. Екі түбірден құралып, терминге айналған техника, шаруашылық, тұрмыс, мәдениет, өнер, спорт т. б. салаларға қатысты зат, құрал-жабдық, ұғым атаулары мен әр алуан мамандық, кәсіп, қызмет иелерінің аттары бірігіп жазылады. Мысалы: *шақсорғыш, еттартқыш, бесатар, өнертапқыш, жанкүйер, бессайыс, ақсүйек (ойын), балтамтап (ойын), беташар, тоқымқағар, ақсарбас (ырым, дәстүр атаулары), тоғызқұмалақ, асатаяқ, теміржолшы, отызмыңшылар, алыпсатар, атқамінер.*

§ 31. Екінші сыңары аралық, тану, сымақ деген сөздер немесе бірінші сыңары *фото, электр, радио, авто, авиа, аэро, кино, гидро, агро, транс, инфра, ультра, изо, гипер*, ал екінші сыңары қазақ сөздері болып келген тіркестер бірге жазылады. Мысалы: *халықаралық, ауданаралық, континентаралық; жаратылыстану, шығыстану, абайтану; шешенсымақ, фотосурет, электрұстара, радиоқабылдағыш, автоқалам, аэрошана, киноқондырғы, агрошаралар, инфрақызыл, ультракүлгін, изосызық, гипержазықтық.*

ЕСКЕРТУ. Бірігіп жазылуы дәстүрге айналған *дүниежүзілік, бүкілодақтық, бүкілхалықтық, қиыршығыстық, ортаазиялық* сияқты сын есімдер осы түрінде жазылады (олар сөздікте беріледі).

§ 32. Екі, кейде үш сөзден құралған кісі аттары мен географиялық атаулар, негізінен, түбірі сақталып, бірге жазылады. Мысалы: *Досжан, Өтепберген, Әбдіманан, Мергенбай, Қартбай, Талдықорған, Жезқазған, Қандыағаш, Сарыөзек, Екібастұз, Қызылжарқұдық.*

Ұлы, қызы сөздері фамилияны және әкесінің атын білдіретін сөздермен тіркескенде, жалқы есімге қосылып жазылады. Мысалы: *Бауыржан Момышұлы, Мұхтар Омарханұлы Әуезов, Сара Сәтбайқызы Есова.*

ЕСКЕРТУ. а) Екі түбірден құралған бірқатар кісі аттары түбір тұлғалары өзгеріп, біріккен түрінде жазылады. Мысалы: *Дәметкен, Торайғыр, Ұлбосын, Қожахмет;*

ә) екінші сыңары қ, к дыбыстарынан басталатын кейбір кісі аттары екі түбірдің үндесу ыңғайына қарай да жазылады: алдыңғы түбір қатаң дыбысқа аяқталса, келесі сөз де қатаң қ, к әріптерімен жазылады. Мысалы: *Күселқали, Қоскелді, Айткелді, Айтқожә, Сейітқұл, Аққыз;* алдыңғы түбір дауысты дыбыстар мен ұяң, үнді дыбыстарға аяқталғанда, келесі түбірдің басқы дыбыстары ұяндап, ғ, г болып айтылса, ғ, г әріптері жазылады. Мысалы: *Амангелді, Нұргелді, Төрегелді, Нұрғиса, Нұрғожа, Есенғұл, Қарагөз, Ботагөз, Айғыз.* Ал қатаң түрде айтылса, қ, к әріптері жазылады. Мысалы: *Әбілқайыр, Әбдіқадыр, Әбілқасым, Қаламқас, Бибікамал, Шәмшіқамар;*

б) қазақтың төл сөздері мен араб, парсы тілдерінен енген сөздерден жасалған кісі аттары қатарынан екі дауыссыз дыбыстан басталмайды, олардың не алдынан, не ортасынан ы, і әріптерінің бірі жазылады. Мысалы: *Ысқақ (Сқақ емес), Ысқақбай (Сқақбай емес), Сымахан (Смахан емес), Сыматай (Сматай емес), Сыланов (Сланов емес), Ысмағұл немесе Сымағұл, (Смағұл емес), Ырза (Рза емес), Ырзабай (Рзабай емес), Ырсалды (Рсалды емес);*

в) аттас жерлерді бір-бірінен ажырату үшін алдарынан қолданылатын анықтауыш есімдер бас әріптен басталып, бөлек жазылады. Мысалы: *Кіші Азия, Орта Азия, Орталық Азия, Үлкен Қараой, Кіші Қараой.*

V. ҚОС СӨЗДЕРДІҢ ЖАЗЫЛУЫ

§ 33. Қос сөздердің барлық түрі дефис (-) арқылы жазылады. Мысалы: *дүркін-дүркін, үлкен-кіші, үлкенді-кішілі, аяқ-табақ, қып-қызыл, қолма-қол, көзбе-көз, қолды-қолына, жалт-жалт, жалт-жұлт, өзінен-өзі, қараптан-қарап, некен-аяқ, жөн-жосық, маркстік-лениндік (ілім), саяси-бұқаралық.*

VI. ҚОСЫМШАЛАРДЫҢ ЖАЗЫЛУЫ

§ 34. Қосымшалар сөздің соңғы буынындағы дауысты дыбыстың әуеніне қарай, буын үндестігі бойынша, я жуан, я жіңішке болып жазылады. Мысалы: *жұмыс-шы-лар-дың, пио-нер-лер, инсти-тут-тар, пле-нум-да, секре-тарь-ға, бюлле-тен-дер, мұға-лім-ге, се-мья-лар, да-рия-лар, ка-зак-тар, по-ляк-тар.*

§ 35. Соңғы дыбыстары ог, уг болып келген сөздер мен рк, рг, нк, нг, кс, кт, ск, лк, нкт, кль, брь, бль сияқты дауыссыздар тіркесіне біткен сөздерге қосымшалар әрдайым жіңішке түрде жалғанады. Мысалы: *педагогтер, педагогі, педагогтік, геологтер, геологке, округтік, округке, парктер, паркке, паркі, парторке, киоскіге, фактіге, фактісі, полкке, полктер, полкі, пункттерді, октябрьге, ансамбльге, ансамблі, бинокльдер.*

ЕСКЕРТУ. Жіңішкелік белгісіне аяқталған бір буынды сөздер мен соңғы буынында ё, ө дыбыстары бар сөздерге қосымша әрдайым жіңішке жалғанады. Мысалы: *рольдер, ролі, осьтер, осі, самолётке, самолёттер, актёрге, актёрлер, дуэттер, дуэті.*

§ 36. Сөздің соңғы дыбысы қатаң болса, дауыссыздан басталатын қосымшаның басқы дыбысы да қатаң, ал сөздің соңғы дыбысы ұяң я үнді болса,

қосымшаның басқа дыбысы да ұяң я үнді болып жалғанады. Мысалы: *астықты, астық-тан, табыс-пен, айт-тыр, трактор-лар, қағаз-дар, мал-мен, құм-мен, ауыз-бен.*

ЕСКЕРТУ. б, в, г, д әріптеріне бітетін сөздерге дауыссыз дыбыстан басталатын қосымшалар тек қатаң дыбыстан басталып жалғанады. Мысалы: *штаб-тан, клуб-қа, парад-тан, парад-қа, архив-тен, архив-ке, коллектив-тен, педагог-тер, геолог-тер, геолог-ке.*

§ 37. Сөздің соңғы дыбысы с немесе з болып, оған с, ш дыбыстарынан басталатын қосымша жалғанғанда, түбірдің соңғы дыбысы өзгертілмей жазылады. Мысалы: *колхозшы (колхозшы емес), ауызша (ауышша емес), жұмысшы (жұмышшы емес), басшы (башшы емес), сөзсіз (сөссіз емес), жазсын (жассын емес), көзсіз (көссіз емес).*

§ 38. Сөздің соңғы дыбысы н болып, оған ғ, г, б дыбыстарының бірінен басталатын қосымша жалғанғанда, ол дыбыс өзгертілмей жазылады. Мысалы: *күнге (күңге емес), жанбайды (жамбайды емес), жанға (жаңға емес).*

§ 39. -ов, -ев жұрнактары арқылы жасалған фамилияларға қосымша түбір сөздің соңғы буынындағы дауысты дыбыстың жуан-жіңішкелігіне қарай жалғанады. Мысалы: *Әділбаевқа (соңғы буын — бай — жуан), Әділбековке (соңғы буын — бек), Жүсіповтің, Чапаевшылар, Берсиевшілер.*

§ 40. Қосымшалар дауысты дыбыстан басталғанда, түбірдің соңындағы к, қ, п дыбыстары ұяңдап, ғ, г, б (немесе у) болып өзгерген түрінде жазылады. Мысалы: *тарақ-тарағы, тайлақ — тайлағы, қызық — қызығы, жүрек — жүрегі, блок — блогы, тік — тігеді, кітап — кітабы, жап — жабады; тап — тауып — табады, кеп — кеуіп — кебеді.* Бірақ қазақы (ат), қалмақы (ер) сияқты бірер сөздердің түбірі сақталып жазылады.

ЕСКЕРТУ. п, х дыбыстарына аяқталатын орыс тілінен енген сөздерге дауыстыдан басталған қосымша жалғанғанда, п, х дыбыстары ұяңдамайды: *принцип-і — принципі, тил-ін-де — тилінде, окоп-ы — окопы, цех-ы — цехы, альманах-ы — альманахы.*

§ 41. нд, мп, кт, нг, мб, ск, фт сияқты дыбыстар тіркесіне бітетін сөздерге қосымшалар ы, і дәнекері арқылы қосылады. Мысалы: *фонд — фонд-ы-ға, фонд-ы-ны, фонд-ы-дан, фонд-ы-сы; шрифт — шрифт-і-ге; штамп — штамп-ы-лау; факт — факт-і-ге; митинг — митинг-і-ге; объект — объект-і-лер, объект-і-ге; ромб — ромб-ы-ның; киоск — киоск-і-ге, киоск-і-лер.*

§ 42. сс, лл, кк, тт сияқты қосар дыбыстар тіркесіне біткен жалпы есімдерге қосымшалар жалғанғанда түбірдегі қос әріптің біреуі түсіріліп жазылады, ал жалқы есімдерде түбір күйінде де, оларға қосымшалар жалғанғанда да өзгеріссіз жазылады, оларға тек дәл сол дыбыстардан басталатын қосымшалар жалғанғанда, түбірдегі қосар әріптің соңғы сыңары түсіріліп жазылады. Мысалы: *прогресс — прогрес-тік; класс — клас-тар, клас-ы; металл — метал-дың, метал-ы; грамм — грам-нан, грам-ы; киловатт — киловат-тар; Донбасс — Донбас-қа; Гримм — Гримм-нің, Грим-мен (Гримммен емес).*

§ 43. ст, сть, эд дыбыстар тіркесіне біткен сөздер түбір күйінде ешбір өзгеріссіз жазылады да, оларға қосымшалар жалғанғанда түбірдегі соңғы дауыссыздар түсіріліп жазылады. Мысалы: *текст — текс-ке, текс-тер; трест — трес-тің, трес-іне; ведомсть — ведомос-қа, ведомос-ы; съезд — съез-ге, съез-і-нің; поезд — поез-бен, поез-ына; коммунист — коммунис-і, коммунис-тік, коммунис-ке.*

§ 44. Бас әріптерден қысқарған сөздер тек қана дауыссыз дыбыстардан тұрса, оларға қосымшалар соңғы әріпінің жуан я жіңішке айтылуына қарай үндесіп, я жуан, я жіңішке болып, дефис арқылы жазылады. Мысалы: *РСФСР-ге, МТС-ке, МТС-тер, АҚШ-қа.* Ал араларында немесе соңында дауысты дыбыс әріптері тұрса, қосымша сол дыбысқа үндесіп, жуан не жіңішке болып дефис (-) арқылы жазылады. Мысалы *ЗИС-тер, БАМ-ға, ТАСС-тың, ТЭЦ-ке, ЮНЕСКО-ның.*

§ 45. Тырнақшаға алынған сөздерге жалғанатын қосымшалар тырнақшаның ішіне жазылады. Мысалы: *«Правданың» бас мақаласы; ол өлең «Социалистік Қазақстанда» басылды; А. М. Горькийдің «Анасын» қазақ тілінде де, орыс тілінде де оқыдық.*

VII. ШЫЛАУ СӨЗДЕРДІҢ ЖАЗЫЛУЫ

§ 46. Шылау сөздер төмендегіше жазылады:

а) шылаулар, негізінде, бөлек жазылады. Мысалы: *сабақтан кейін, жи-налысқа дейін; қағаз да қарындаш та; қалам мен сия; аз ба, көп пе?*

ә) *ақ, ау, ай, мыс, міс, ды, ді, сынды* шылаулары өздерінен бұрынғы сөздерден дефис (-) арқылы бөлініп жазылады. Мысалы: *сен-ақ, келмейді-ау, әдемісін-ай, барыпты-мыс, шамалы-ақ көретін-ді, Амангелді-сынды, қой-ақ қой.*

б) *ма (ме, ба, бе, па, пе)* сұраулық шылауы түбір мен қосымша арасында қолданылғанда, *мы, мі, бы, бі, пы, пі* болып өзгерген қалпында бірігіп жазылады. Мысалы: *келемісің? айтыппысың? Сұлтанбысың?*

VIII. БАС ӘРІПТІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

§ 47. Нүкте, сұрау, леп белгілерінен кейінгі сөйлемнің бірінші сөзі, көбінесе өлеңнің әрбір жолы бас әріптен басталып жазылады.

§ 48. Жалқы есімдер (кісі аттары, географиялық атаулар, колхоз, совхоз, кәсіпорындардың аттары, кітап, журнал, шығарма, мереке, мекеме, ұйым аттары т. б.) бас әріптен басталып жазылады. Мысалы: *Абай Кұнанбаев, Максим Горький, Балқаш, Алматы, «Горный гигант» совхозы, Александр Фадеевтің «Жас гвардия» романы, Май мейрамы, Мәдениет министрлігі, Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл білімі институты.*

§ 49. Күрделі есімдерден құралған мынадай атаулардың әрбір сөзі бас әріппен жазылады.

а) ең жоғарғы мемлекеттік мекемелер мен ұйымдардың аттары. Мысалы: *СССР Жоғарғы Советі, СССР Жоғарғы Советінің Президиумы;*

ә) ең жоғарғы мемлекеттік қызмет аттары мен құрметті атақтар: *Министрлер Советінің Председателі, Совет Одағының Батыры, Социалистік Еңбек Ері, Совет Одағының Маршалы.*

Е С К Е Р Т У. Өзге мемлекеттік мекемелер мен партия ұйымдарының күрделі есімдерден құралған аттарының бірінші сөзі ғана бас әріппен жазылады. Мысалы: *Сыртқы істер министрлігі, Фрунзе аудандық партия комитеті, Оқу министрлігі, СССР Мемлекеттік жоспарлау комитеті, Ғылым академиясы.*

§ 50. Бірінші әріптерден қысқарған сөздің әрбір әрпі бас әріппен жазылады. Мысалы: *КПСС, СССР, МТС, ВЛКСМ.*

IX. СӨЗДЕРДІҢ ТАСЫМАЛДАНУЫ

§ 51. Жазып келе жатқанда, жолға сыймаған сөз буын жігіне қарай тасымалданады. Мысалы: *ала-қан, ор-на-лас-ты-ру.*

§ 52. Екі дауысты дыбыстың ортасында келген *й* мен *у* дыбыстары бар сөздерді буындағанда бұл дыбыстар келесі буынның басында келеді және солай тасымалданады. Мысалы: *да-уыс (дау-ыс емес), са-уат (сау-ат емес), да-йындық (дай-ындық емес), құ-йын (құй-ын емес).* Ал *ұу, үу, ый, ій* қосар әріптерінің орнына жазылған *у, и* әріптері бар сөздер буындалғанда, келесі буын дауысты әріптен басталады және солай тасымалданады. Мысалы: *бу-ын, су-ық, қу-а-қы, қи-ын, ти-ын, жи-ын.*

Е С К Е Р Т У. Сөз ішінде үш дауыссыз дыбыс қатар келгенде, алдыңғы жолда екі дауыссызды қалдырып, келесі жолға үшінші дауыссыз дыбыс әрпін шығарып тасымалдау керек. Мысалы: *құмырс-қа (құмыр-сқа емес), күңгірт-теу (күңгір-ттеу емес), жаңғырт-ты (жаңғы-ртты емес).*

§ 53. Жазып келе жатқанда жолға сыймаса, мынадай орындарда тасымал жасауға болмайды:

а) екі, үш не одан да көп әріптерден құралған бір буынды сөздер жеке тұрғанда тасымалданбайды. Мысалы: *ай, күн, тарт, вольт, кварц, пункт;*

ә) сөздің жеке әрпін сол жолдың өзінде қалдыруға да, келесі жолға та-

сымалдауға да болмайды. Мысалы: *ара* (*а-ра, ар-а емес*), *аяқ* (*а-яқ емес*), *алақан* (*а-лақан емес*);

б) бас әріптен қысқарған сөздерді бөліп тасымалдауға болмайды. Мысалы: *МТС* (*М-ТС, МТ-С емес*);

в) кісі атының қысқартылып алынған әрпін (инициалдарын) фамилиядан айырып, сол жолда қалдыруға да, екінші жолға көшіруге де болмайды: *А. С. Пушкин, Л. Н. Толстой, М. О. Әуезов*;

г) цифр арқылы таңбаланатын сандарды оларға қатысты қысқарған атауларынан бөліп тасымалдауға болмайды. Мысалы: *25 га* (*25-га емес*), *50 см* (*50-см емес*), *50%* (*50-% емес*).

Қазақ ССР Оқу министрлігі

Қазақ ССР Ғылым академиясының
Тіл білімі институты